

Съветският експеримент в Южен Кавказ в началото и в края на XX век.

проф.д-р Нина Дюлгерова

20 век по категоричен начин доказва преходността в съществуването на международни системи и отделни държави, дори от ранга на такава суперсила като СССР. Разпадането на Империята се превръща в основен коректив на променящите се гранични пространства, чиято същност е динамичният процес на самоидентификация на националните държави. Още през втората половина на 80-те години на 20 век се забелязва тенденция към самостоятелно развитие на съветските национални републики в резултат на отслабването на структурите на централната държавна власт. Процесите на политическа демократизация, народна мобилизация и загубване на властта на управляващата комунистическа партия водят до общата криза на съветската федеративна система. Превратът на консерваторите през август 1991 г. пресича последния опит на М. Горбачов да преодолее кризата и да реформира съветската федерация.

Историята на съветския федерализъм, в частност на концепцията за неделимостта на суверенитета, оказва съществено влияние върху формирането и дейността на постсъветските политически елити. Функционирането на съветската държава през 80-те години на 20 век е своеобразна кулминация на еволюционното развитие на съветския конституционализъм. В зависимост от дискурса, през който се анализира определен проблем, СССР се интерпретира като унитарна държава, федерация или конфедерация. По критериите на международното право Съветският съюз може да се определи като конфедерация, а съгласно съветската доктрина всяка съюзна република е суверенна държава, самостоятелен субект на международното право и с право на отделяне. Чрез членството им в ООН е признат суверенитетът на Украинската и Белоруската ССР.

Съветската държава може да бъде определена и като федерация, където областите на управление чрез конституцията са разпределени между федеративните органи и тези на съюзните републики, автономните републики и автономните области. Съветските юристи определят Съветския съюз като федерация, но най-често използват термина „съюзна държава”¹. Ръководната роля на Комунистическата партия освен това позволява в правната характеристика на СССР да се отбележи, че той е политическа централизирана и административно децентрализирана унитарна държава.

Хибридноста на съветската политическа система оказва съществено влияние върху господстващите в постсъветското пространство стереотипи. Не случайно структурните черти на съветската държавност активно кореспондират със същностната характеристика на федеративния и конфедеративния модели на кавказките политически елити.

* * *

Февруарската революция в Русия от 1917 г. се явява силен стимул за автономисткото движение в Закавказието. Привържениците на автономията в Грузия (социалдемократите-меншевиките), националдемократите и социалистите-федералисти; в Азербайджан (представителите на тюркската демократическа партия „Мусават”); и членовете на националистическата партия „Дашнакцутюн” в Армения издигат лозунга за автономия на кавказките народи, но в рамките на Руската империя. Октомврийската революция от с.г. коренно променя ситуацията, поради отказа на привържениците на Задкавказката автономия да я приемат. Представителите на тези партии, съвместно с движенията на Задкавказкия комисариат свикват Задкавказкия парламент, който на 9 (22) април 1918 г. провъзгласява независимата Задкавказка Демократическа Федеративна република (ЗДФР). За по-малко от месец обаче острите разногласия и борбата за власт между партиите, представляващи грузинската, арменската и азербайджанската национални общини, води до разпадането на ЗДФР на три самостоятелни държави – Грузинската Демократична република, Република Армения и

Република Азербайджан. На границата на РСФСР в северен Кавказ се появяват две нови държавни образования – Грузинската Демократическа република и Азербайджанската Република.

Болшевишкото правителство на Съветска Русия успешно използва стремежът на народите на бившата Руска империя към национално самоопределение за окончателното разрушаване на старата държавна машина и в борбата срещу белогвардейците, борещи се за „единна и неделима Русия”. Обявеният лозунг за правата на нациите на самоопределение, с право на отделяне, успява да привлече съществена част от населението на новите независими национални държави, опасяващи се за държавното си и национално бъдеще².

Успехите на болшевиките са съпроводени от свалянето на буржоазно-либералните национални правителства в някои от тях. Сред причините, довели до техния крах, са окупацията на територията им от Германия, Австро-Унгария и Турция, интервенцията на Антантата, гражданската война, икономическата разруха, слабата структура на държавната власт, съществуването на гранични и териториално-етнически разногласия (между Демократична Република Грузия и Армения, между Полша и Украинската република на Петлюра и др.).

Получената от Антантата подкрепа освобождава прибалтийските републики от съветизация. В останалите републики е установена съветска власт, а следващият етап на консолидация е обединяването им през 1922 г. в единна федеративна държава (СССР). Причините за този резултат са комплексни, а сред тях изпъкват тенденции, които след по-малко от век с други термини и други интерпретации очертават картината вече на дезинтеграцията на тези територии. Неоднократно се тиражира версията за „руската съветска интервенция”, чиито път е разчистван от грешките на другите участници в събитията. Успехът в Украйна и Кавказ е гарантиран на слабата икономически и изтощената от първата световна и гражданската война Русия, чрез продължителните агресивни действия на техните съседи

(Полша и Турция) и чрез засилващите се териториално-етнически и гранични проблеми³.

В периода 1918-1921 г. се създава ситуация, в която кавказките общества са подложени на сериозна опасност от денационализация от техните съседи. Границите на Грузия, Армения и Азербайджан непрекъснато са нарушавани от Турция, която през 1918 г. съвместно с Германия, окупира Южен Кавказ. Откъснати са територии от Армения и Грузия, станали част от Руската империя след последната руско-турска война 1877-1878 г.

От самото начало на своето съществуване като държава Грузия се стреми към разширяване на територията си. Правителството на Грузия премахва съветската власт, установена през есента на 1918 г. в Абхазия и окупира нейната територия. В периода юни-септември 1918 г. грузинските войски достигат до г. Сочи и обявяват тази територия за „временно присъединена към Грузия”. През февруари 1919 г. армията на белогвардейския генерал Деникин изтласква грузинските войски извън окръг Сочи⁴.

Разгромът на белогвардейците в периода на Гражданската война води до възстановяване на съветската власт в Северен Кавказ. Болшевишкото правителство на 7 май 1920 г. подписва договор между Руската Съветска Федеративна Социалистическа Република и Грузинската Демократична Република, който определя държавната граница между двете страни. Русия признава „независимостта и самостоятелността на Грузинската държава”. Държавната граница между Русия и Грузия е обявена по река Псоу, планинските масиви на север от нея и северната граница на „бившите Черноморска, Кутаиска и Тифлиска губернии до Закаталския окръг и по източната граница на този окръг”⁵.

Средата на март 1921 г. почти цялата територия на Грузия е в ръцете на грузинските болшевики и частите на Червената Армия и е провъзгласена съветската власт. На 21 май 1921 г. между Грузинската Съветска Социалистическа Република и Съветска Русия е подписан договор за военен

и стопански съюз⁶. От 1922 г. Грузинската ССР е част от Закавказката Социалистическа Федеративна Съветска Република, която влиза в състава на СССР.

През 1920 г. военните действия между Ереван и Анкара, завършили с неуспех за Армения, поставят под съмнение съществуването на арменската държава. Спасението идва от дошлите на власт в Армения болшевици, които не ратифицират одринския договор, според който голяма част от съвременна Армения преминава към Турция. Чрез договора от 1921 г. между Съветска Русия и Турция, Армения, с неголеми загуби, възстановява своята държавна територия.

След установяването на съветската власт в националните държавни образувания (Украйна, Грузия, Азербайджан) се създават национални автономни области и републики, чиято цел е постигане на решение на етническите и териториално-етническите проблеми. Поставя се началото на специфичната съветска система, основаваща се върху йерархията на националните автономии.

Процесът на национално-държавно строителство не завършва със създаването на СССР. Окончателното формиране на териториите на съветските републики и ясното разделяне на междурепубликанските административни граници се превръща в една от най-важните задачи на съветската власт. Целият имперски тип на властова йерархия се модифицира „съобразно местните условия”. Статутът на разпределение на народите на Съветския съюз се оформя по критерия на териториално-политическата автономия: 1) не притежаващи териториална автономия (до края на 1930-те години те се развиват в рамките на екстериториалната национално-културна автономия); 2) притежаващи статут на субект на национален окръг; 3) образуващи автономна област; 4) създаващи автономна република; 5) формиращи съюзна република; 6) държавообразуващ народ. Подобна система на статуты до определен период от време има своите предимства, тъй като се основава на абсолютното или относително числено мнозинство на

етническата група на една или друга територия, а така също (до края на 1980-те години) на реалната властова структура, която има две основни звена: Централен комитет на Комунистическата партия на Съветския съюз и републиканските (областни, районни) партийни комитети. „Коренизацията на съветската власт,^{*} провъзгласена през април 1923 г. на XII конгрес на РКП (б) като най-важен принцип на националната политика, води до формирането на образовани кадри, в т.ч. управленски, които по-късно се превръщат в резерв за местните националистически движения. Формирането на националните елити се осъществява чрез подготовка на локални партийни кадри. В отделни републики (напр. в Дагестан) се установява практиката на квотен принцип на представителите на етническите общини във властовите структури. Неслучайно националните елити, поддържани от центъра за системата на индиректно управление, в края на 1980-те години имат претенции вече за цялата власт в Кавказкия регион⁷.

През 1923 г. съветското правителство издава декрет, определящ правилата за предаване на територии от състава на една административна единица в състава на друга и юридическото оформяне на тези акции. Целта е да се сведат до минимум перманентните териториални спорове между губерниите, националните автономни области и автономните републики, с чести случаи на самостоятелно включване на части от съседни територии в състава на национален окръг или република. През същата година е обявена и подготовката за провеждане на широка програма за ново съюзно административно-териториално деление. Основните акценти на програмата са поставени върху задачите за национално-държавно разделяне в Средна Азия и Северен Кавказ, решаването на териториални и гранични спорове между републиките (някои, от които прерастват в сериозни конфликти на етническо-териториална основа), критериите за прехвърлянето на редица територии от състава на една република в друга и др. Нейното осъществяване

* Конкретен израз на този принцип е развитието на професионалната култура на националните езици (зависещо от статута на етническата група) - *Б.а.*

приключва в средата на 20-те години и е своеобразна кулминация в процеса на формиране на териториите и границите на националните съветски републики⁸.

Практическото прилагане на програмата е съпроводено с многобройни дискусии, доказващи нежеланието на нито една от републиките доброволно да отстъпи свои територии на друга република. Съветското правителство издига като основен критерий за териториално разделяне националния признак. Съгласно този критерий решението за принадлежността на съответната територия се определя от желанието на живеещо там национално мнозинство. Сложността на въпроса произтича от отсъствието на компактност на националното население, затрудняващо решаването на проблема, но засилващо конюнктурността на политическия фактор.

През същата 1923 г. се създава комисия по районирането към най-висшия орган на държавната власт в СССР – Общоруския Централен Изпълнителен комитет (ВЦИК). Подобни комисии се създават и във всяка съюзна република. Това не изключва, когато в процеса на новото съюзно административно-териториално райониране при нови спорове между републиките, невъзможни за решаване от съюзните или автономните комисии, към ВЦИК на СССР да се създадат специални комисии за тяхното преодоляване. През следващите десетилетия териториалните и етническите конфликти се локализируют и решават съгласно законодателството на Съветския съюз.

В годината на приемането на съветската конституция (1936) се осъществява поредната модификация в съветското геополитическо пространство. Една от промените е свързана с ликвидирането на Задкавказката република, а трите държавни субекта (Грузинската Съветска Социалистическа Република, Арменската Съветска Социалистическа Република и Азербайджанската Съветска Социалистическа Република) влизат директно в Съюза на Съветските Социалистически Републики.

Границите между Грузинската ССР и Руската Федерация по договора от 1920 г. се запазват, но с административен, а не с държавен характер. Отсъствието на точно определена граница в договора дава възможност в процеса на развитие на националните автономии на Северен Кавказ и Грузинската ССР, тя перманентно да бъде коригирана и променяна, с оглед стопанските и икономическите интереси на съседните републики и автономни области. Юридически тези териториални промени неизменно се оформят съгласно действащото законодателство на СССР.

Значителни са обаче промените на границите между РСФСР и Грузинската ССР през 1943-1944 г., след като Грузия получава редица територии на подложените на сталинските репресии народи на Северен Кавказ. Грузия получава голяма част от територията на Карачаево-Черкеската Автономна област, а също така редица райони на Чечено-Ингушската и Кабардино-Балкарската Автономни Републики. През 1957 г. се възстановява граничното статукво от времето, преди насилствените преселвания. Де юре проблемът е решен с договор между Руската Федерация и Грузинската ССР от 7 март 1944 г.⁹

* * *

Разпадането на СССР доказва неуспеха на съветската власт в опитите ѝ да осъществи пълна интеграция на съюзните републики в единна държава. Проблемите нарастват в геометрична прогресия. Правоприемникът в международен план, но не и във вътрешнополитически аспект, Руската федерация, се сблъсква с въпросите на делимитация, демаркация и редемаркация на редица външни граници на бившия СССР (границите с Япония и Китай). Не им отстъпват по сложност проблемите за изграждането на границата с бившите съветски републики – настоящите независими държавни субекти. Демократичната реорганизация на руските и съветските държавни структури преминава през призмата на познатите дотогава държавно-политически стереотипи.

Проблемите обаче са повече свързани с непредсказуемостта на динамично променящите се ситуации на промяната. В прехода към демократическата форма на управление всички държавни субекти на постсъветското пространство се сблъскват с анархията, държавните преврати и политическата дезинтеграция. Вертикалното разделяне на властовите пълномощия между органите на държавната власт не се възприемат като ефикасно средство за преодоляване слабостта на държавата. Разделянето на властовите пълномощия между държавните институции се определя от повечето постсъветски политически елити като основно препятствие за преодоляване дезинтеграцията в техните държави.

В Русия кризата на хоризонталното разделяне на властовите пълномощия между законодателната и изпълнителната власт обаче е преодоляна през октомври 1993 г., когато правителството на Борис Елцин използва сила срещу парламента. Русия успява да рефедерализира своите държавни структури, създавайки нов тип разделяне на властовите пълномощия между центъра и регионите. Относителният успех на осъществяваното в Русия конституционно преустройство на вертикалното разделяне на властите, (което не се отнася до Чечения) е в пълен дисонанс с неуспеха в преговорните процеси за регулиране въпросите за самоопределението и суверенитета в Южно-Кавказкия регион¹⁰.

Всяка една от нациите в Кавказкия регион възприема съветската власт като силно ограничаване на нейния суверенитет. Грузия определя получените през съветския период от Абхазия привилегии като ограничаващи суверенните права на грузинското мнозинство, живеещо там. Абхазците възприемат съветската политика като подкрепа на грузинските амбиции към колонизация и асимилация. Нито една от тях не е съгласна властта да бъде разделена между различните етнически общности. Аналогични са ситуациите в Азербайджан, Армения и Нагорни Карабах. Започналият през втората половина на 80-те години на 20 век процес на демократизация разкрива негативните резултати от съветската национална политика. Мобилизацията

на населението, призвано да защитава националните интереси, води до въоръжени стълкновения върху цялата територия на Кавказ¹¹. Този процес е характерен за всички нива на съветската федерална йерархия: на ниво съюзни републики (Русия, Армения, Грузия, Азербайджан); на ниво автономни републики, които формално са съставна част от тези съюзни републики (Чечения, Абхазия), както и на ниво автономни области (Нагорни Карабах, Южна Осетия). Правителствата на съюзните републики в създадите се конфликтни ситуации, осъществяват твърд курс към потушаване на всяка форма на независимост, проявявана от малцинствата или автономните образования на тяхната територия.

Политическите движения, на различните нива на съветската федеративна пирамида, подчертават специфичния характер на местните национализми. Логиката на политическо поведение е подчинена на принципа; след като Москва вече няма власт, то тя трябва да премине изцяло в ръцете на Тбилиси, Сухуми, Баку или Ереван. Суверенитетът не трябва да се дели или да се осъществява съвместно с някой друг. По въпроса за прилагането на суверенитета, който се възприема като цялостен, неделим и неограничен по своята природа, компромисът се възприема еднозначно: като предателство спрямо собственото национално общество¹².

Стимул в тази посока са приетите през последните години от съществуването на Съветския съюз партийни документи. На проведения през септември 1989 г. Пленум на ЦК на КПСС, посветен на националната политика на партията генералният секретар на ЦК на партията Михаил Горбачов развива идеята за предоставянето на нов статут на съветската автономия, което означава „преобразуването на някои от автономните републики в съюзни“¹³. През декември 1989 г. на Втория конгрес на народните депутати на СССР е прието постановление „За задачите на Върховния съвет на СССР и Конституционната Комисия по някои конституционни въпроси“¹⁴, а на 26 април 1990 г. е приет закон „За разграничаване пълномощията между Съюза на ССР и субектите на

Федерацията”, който унифицира правния статут на автономните и съюзните републики¹⁵. Автономните републики получават правото да предават пълномощията си на Съюза на ССР, игнорирайки съюзните републики, в чиито състав се намират. Препоръчва се отношенията между автономните републики и дори автономните окръзи и области със съюзните им републики да се оформят чрез договори и съглашения. Чрез закона Москва инспирира механизма на центробежните сили в автономните републики, законодателно оформени в края на 1989-началото на 1990 г. Законодателната дейност на Центъра успява да убеди международната общественост в изтъкваната от М. Горбачов необходимост от реформи, които да поддържат мира и да защитават правата на личността и малцинствата по цялата територия на единния Съветски съюз¹⁶.

Дезинтеграционният механизъм в Русия продължава и до днес. До разпадането на СССР той формулира „парада на суверенитетите” в автономните републики и стремежа на лидерите на автономните образования самостоятелно да подписват учредителния Съюзен договор. Осъществяването на техните амбиции се превръща в реална опасност за конституционно-правното единство и териториалната цялост на Русия. След 1991 г. дезинтеграционните процеси в автономните субекти обуславят трагичните събития в Южна и Северна Осетия, Ингушетия, Абхазия и Чечения, стимулират сепаратизма в Башкортостан, Татарстан, Чечения и Якутия, отказващи да предават данъците във федералния бюджет през 1992-1993 г. Засилват се тенденциите на договорния процес, в чиито ход редица републики успяват да получат едностранно предимство в ущърб на абсолютното болшинство от федеративни субекти¹⁷.

Проблемът за изключителния и поделения суверенитет е в основата на всички национални проекти в края на 80-те и през 90-те години на 20 век. Стремежът на съюзните републики към пълна независимост е съпроводен с желанието за запазване на зависимостта на автономните републики и автономни области, намиращи се в техните граници. За тези териториални

единици обаче единственият законен начин за повишаване на статута им във федеративните структури е реорганизация на федеративния механизъм в съответствие с точните принципи на конфедерацията. Това означава, че всяка единица ще защитава правото на самоопределение на нацията, която го делегира. Общото между тези проекти е фактът, че държавното строителство се възприема като непосредствено разширяване традиционните привилегии на водещата нация.

Инерцията на възприемането на суверенитета в неговия съветски дискурс намира израз в поведенческата психология на представителите на водещите нации в съответната република. На различните нива на управление всеки техен представител *a priori* очаква от представителите на другите национални общества да уважават традиционните политически норми на поведение и да се въздържат от опити да развиват своята култура на национално малцинство извън своите републики¹⁸. Не се очаква арменците или азербайджанците да осъществяват политическа дейност извън пределите на своите републики, с изключение на Нагорни Карабах. Традиционно обаче руснаци участват в политическия живот извън Руската Федерация като втори секретари в комунистическите партии на съюзните републики или като заместник председатели в републиканските държавни институции. След разпадането на СССР обаче нито една от националностите не успява да получи изключителен суверенитет върху територията, смятана за своя родина, което е и в основата на многобройните конфликти.

Борис Елцин е един от първите, който през август 1990 г., обявява конфедерацията като възможен модел за бъдещото държавно устройство върху територията на бившия Съветски съюз. С призива всеки субект на федерацията „да вземе толкова суверенитет, колкото може да преглътне“¹⁹ се открива перспективата за конфедеративното преустройство в самата Русия. „Русия сключва договор с Татарската република или държава – това е както реши Върховният съвет на Татарстан“²⁰. На практика както при Руската империя, така и по време на съветския период и в десетилетието след него,

въпросът за „националностите” е прикрит зад по-неутралния термин „регионален” въпрос. Национални територии от ранга на Татарстан и републиките в Северен Кавказ, са понижени в ранг на „области”, въпреки че с договора от 1994 г. Татарстан получава т.нар. споделен суверенитет с Центъра²¹.

В процеса на руското държавно строителство конфедеративната идея остава нереализирана. Въпреки това, самият прецедент, свързан с поставяне на въпроса за делимостта на държавния суверенитет, открива пътя за установяване на договорни отношения вътре в Федерацията и за процеса на рефедерализация на Русия.

Конфедеративният принцип, характерен за Съветския съюз, е основата, върху която се изготвя международния документ, съгласно който се признават за легитимни само исканията за държавна независимост на съюзните републики. Автономните републики не са сред привилегированите субекти. Многобройни са случаите в края на 80-те и през 90-те години на 20 век, при които опитите за частично или пълно решаване на националните проблеми остава без резултат. Ръководствата на основните нации в редица автономни републики и райони нееднократно провъзгласяват своята суверенна воля за обединение със съседна съюзна република (Нагорни Карабах с Армения през 1988 г.), или за обединение със съседната автономна република с повишаване на политическия статут (Южно-Осетинската автономна област през 1989 г. иска статута на автономна република), или едностранно приемане на собствена конституция (Абхазия през 1992 г.), или едностранно провъзгласяване на независимостта си (Чечения и Нагорни Карабах през 1991 г., Абхазия през 1999 г.). В нито един от случаите обаче държавната власт на съответната република не възприема конкретния казус като прецедент, който може и трябва да наруши йерархичността на федералната структура.

Прилаганите от съветското ръководство критерии, по които се диференцират съюзните и подчинените им автономни републики (като брой

на население, географско положение*, степента на участието на местните ръководители в централното ръководство), се определят от националности като чеченци или абхазци, за тенденциозни. Това ги аргументира да обявят съветската федеративна структура за дискриминационна. Подчиненият политически статут на Чечения или Абхазия доказва елиминирането от съветските власти на такива съществени елементи, свързани с понятието нация, като национална идентичност и традиция на държавността. Не случайно ощетените националности оценяват непризнаването от страна на международната общност на правото на суверенитет и независимост на автономните републики и региони като неправомерно, което и засилва стремежът им към конфедеративния статут.

* * *

Сложните и многопластови процеси, които характеризират прехода към постсъветска фрагментация, се осъществяват в широкия спектър на иредентистките и сецесионистки действия. Съветският федерализъм в неговата хибридна форма релевантно се проявява в дезинтеграционните акции на кавказките субекти. Иманентните противоречия на сталинското национално-административно разделяне се разкриват с пълна сила в междудържавните и вътрешнодържавните конфронтации. Опитите за прилагането на пълния и споделения суверенитет в Кавказкия регион традиционно завършват с военни конфликти, контактни групи и перманентно разширяващо се присъствие на международния фактор в тяхното правно решаване. Стремежът към активна рефедерализация на Черноморско-Каспийския район, съпровождаща разпадащата се съветска система, остава нереализиран. Инерцията на държавно-политическите традиции, многогодишните натрупвания на национално напрежение и отсъствието на централизиран властови вертикал предопределя както етнотериториалните конфликти, така и запазването в по-силна или по-слаба степен, на федерализма като основна форма на държавно-политически суверенитет в

* Всички съюзни републики са гранични пространства на СССР. - *Б.а.*

Южнокавказкия регион. Отсъствието на реален държавен интегритет в Грузия и Азербайджан определя де факто степента на конфликтност, но не и правната характеристика на съществуващото държавно устройство.

¹ Този термин е използван още в Конституцията на СССР от 1936 г., утвърдена от извънредния конгрес на Съвета на СССР от 5 декември 1936 г. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm#4> Вж. и Aspaturian, V. *The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy*. Geneva; Paris. 1960; Aspaturian, V. *New trends in Kremlin policy*. Washington. 1970

² По-подробно вж. Дегоев, Вл. *Большая игра на Кавказе: история и современность*. Москва. 2001.

³ Avalishvili, Z. "The Independence of Georgia in the International Politics of 1918-1921", Paris, 1923; Lewin. M. *The Making of the Soviet System*. New York. 1985.

⁴ По-подробно вж. Деникин А.И. *Очерки русской смуты*. Т.1-5.- Париж; Берлин, 1921 -1926. Вж. и Непрошин А. *Абхазия. Проблемы международного признания Доклад от конференцияна «Кавказ. Российская политика – история и современность, проведена в МГИМО на 16-17.05.2006.* http://www.abkhaziya.org/server-articles/article_c165f1f9be6ab370d75a0b3d2af71a59.html

⁵ Ключников, Ю., Собанин, А. *Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях*. Москва. 1928, часть 3, Вып. 1. С. 22-23.

⁶ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенции, заключенных РСФСР с иностранными государствами. Петербург. 1922. Вып. 3. С. 22-23.

⁷ Деметрадзе М. *Межэтническая дистанция на Кавказе и политика*. Исторический экскурс. // Полис. 2000, № 4. С. 161.

⁸ Боголюбова С.А. *Опубликование нормативных актов*. Москва.: 1978.

⁹ Верховный Совет СССР. Созыв 4-8. Сесия 6. *Стенографический отчет*. Москва. 1957 г. С. 531-533, 743.

¹⁰ Corpieter V. *Federalism and Conflict in the Caucasus*. issue 2, 2002. P. 14.

¹¹ По-подробно вж. Herzig E. *The New Caucasus. Armenia, Azerbaijan and Georgia*. London. 1999

¹² Corpieter V. *Op. cit.* P. 32

¹³ Горбачев М.. *О созыве очередного XXVIII съезда КПСС. Выступление на Пленуме ЦК КПСС 19 сент. 1989 г.*; Горбачев М.. *О национальной политике партии в современных условиях. Доклад и заключительное слово на Пленуме ЦК КПСС 19, 20 сент. 1989 г.* Москва. 1989. С. 26.

¹⁴ Третья сессия народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. *Стенографический отчет*. Ч. VI. 3-9 апреля 1990 г. С. 101-109.

¹⁵ *Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР*. N 19. 9 мая 1990 г. С.429-433.

¹⁶ Nodia G. Political Turmoil in Georgia and the Ethnic Policies of Zviad Gamsakhurdia // *Contested Borders in the Caucasus* Bruno Coppieters (ed.) 1996. P. 26

¹⁷ Аринин А. Российская государственность и проблемы федерализма.
<http://old.iea.ras.ru/Russian/publications/applied/105.html>

¹⁸ Nodia G. Political Turmoil in Georgia and the Ethnic Policies of Zviad Gamsakhurdia // *Contested Borders in the Caucasus* Bruno Coppieters (ed.) 1996. P. 26. Saroyan M. Beyond the Nation-State & Culture and Ethnic Politics in Soviet Transcaucasia // *Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia.* / R.G. Suny (ed.) Ann Arbor. 1996. P. 408.

¹⁹ Выступление Б. Ельцина на встрече с общественностью Уфы // "Советская Башкирия". 14 августа 1990.

²⁰ Zverev A. Qualified Sovereignty & The Tatarstan Model // *Conflicting Loyalties and the State in Post-Soviet Russia and Eurasia* / M. Waller, B. Coppieters, A. Malashenko (eds). London. 1998. P. 122-123.

²¹ Договор Российской Федерации и Республики Татарстан о разграничении предметов ведения и взаимном делегировании полномочий между органами власти Российской Федерации и органами государственной власти Республики Татарстан // *Российская газета*. 17 февраля 1994.